

*Ольга Федорівна Мельничук,
завідувач кафедри публічно-правових дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0003-4229-621X*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ І ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Постановка проблеми. Вісім років українські діти потерпають від наруги, яку чинять щодо них російські окупанти та незаконні збройні угруповання, сформовані на сході України. З новою силою воєнні злочини щодо дітей проявилися з часу повномасштабного вторгнення РФ в Україну та продовжують вчинятися і донині. Статистика вражає цифрами та свідчить не тільки про кількісні показники вбивств, згвалтувань, поранень щодо дітей, а й про звірства та цинізм російських агресорів. У зв'язку з цим закономірно виникає низка питань: чи змінився захист прав дітей в умовах воєнного часу; які засоби повинна застосовувати держава (як жертва, так і агресор) для захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів; яких заходів необхідно вжити для того, щоб примусити супротивника виконувати міжнародно-правові зобов'язання? З огляду на цінність дитини та необхідність захисту її прав, особливо в надзвичайних умовах, зумовлених воєнними діями і збройними конфліктами на території України, актуальність теми є беззаперечною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема захисту прав дітей є предметом дослідження багатьох вчених, зокрема: І. Заворотько, А. Кориневича, А. Короткого, Н. Коломоєць, Н. Крестовської, Н. Оніщенко, Н. Опольської, О. Скрипнюка, В. Степаненко, А. Француза та ін. Однак повномасштабне вторгнення РФ в Україну внесло зміни до механізму захисту прав дітей, засвідчило його недоліки, що й підтверджує потребу проведення подальших наукових досліджень.

Метою статті є розкриття особливостей захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів, а також внесення пропозицій щодо його удосконалення.

Основні результати дослідження. З часу повномасштабного вторгнення РФ в Україну відбулася перебудова структури українського суспільства на воєнний лад. Не стало винятком і право, що також зазнало трансформації, зокрема в аспекті захисту прав дітей, який в умовах воєнних дій і збройних конфліктів набув певних характеристик, відмінних від мирного часу.

По-перше, попри воєнні умови, у механізмі захисту прав дітей продовжують діяти норми національного та міжнародного права. Однак пріоритетної ролі набуло міжнародне гуманітарне право, тобто «право війни», безпосереднім призначенням якого є захист прав жертв збройних конфліктів. Не випадково в ч. 2 ст. 301 Закону України «Про охорону дитинства» прямо вказано, що «усі дії держави стосовно захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, здійснюються відповідно до норм міжнародного гуманітарного права» [1, ч. 2 ст. 301].

Передусім права дітей захищають норми Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 року, Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів немеждународного характеру від 8 червня 1977 року, Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року, Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 травня 2000 року та ін. Норми цих міжнародно-правових документів певною мірою вже імплементовано до національного законодавства. У цьому аспекті доцільно згадати Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року та постанови Кабінету Міністрів України: «Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану» від 17 березня 2022 року № 302, «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України

щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану» від 22 березня 2022 року № 349, «Деякі питання тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або заховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, в умовах воєнного стану» від 27 березня 2022 року № 385 та ін. Однак з метою захисту прав дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, та дітей, які постраждали внаслідок них, і надалі необхідно удосконалювати національне законодавство. Для цього потрібно розробити державну програму реабілітації дітей, які зазнали поранень унаслідок воєнних дій і збройних конфліктів; визначити склад таких злочинів, як «вербування дитини під час збройного конфлікту», «використання дитини під час збройного конфлікту» та встановити кримінальне покарання за них; визначити поняття «дитина, яка перебуває у зоні воєнних дій і збройних конфліктів» тощо.

По-друге, ефективність захисту прав дітей залежить від обох сторін збройного конфлікту, зокрема й від добросовісності виконання міжнародно-правових зобов'язань державою-супротивником. Адже не випадково в міжнародному гуманітарному праві вживається словосполучення «сторони конфлікту», а далі описуються взяті зобов'язання щодо необхідних заходів для забезпечення прав дітей. Аналіз міжнародно-правових актів дає можливість виділити спеціальні заходи, які зобов'язані вчиняти сторони для захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів. У зв'язку з цим І. Заворотько, А. Кориневич, А. Короткий вказують на такі з них: захист дітей під час евакуації, створення безпечних зон і місцевостей, під час догляду (піклування) за ними та здійснення освітньої діяльності, під час встановлення особи дітей і реєстрації їхніх сімейних зв'язків [2]. Їх виконання покладається передусім на державу, яка має імперативний обов'язок вжити «всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, догляду за ними та возз'єднання їх із членами сім'ї, включаючи розшук, звільнення з полону, повернення в Україну дітей, незаконно вивезених за кордон» [1, ст. 301]. Однак, незважаючи на заходи, які здійснюють органи державної влади України в умовах воєнного стану, за висновками Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, «система захисту прав дітей розбалансована» [3]. Наразі в Україні бракує органу державної влади, який би виконував консолідує функцію щодо забезпечення і захисту прав дітей, першочергово тих, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, та які постраждали від них. В Офісі Президента України обговорювалося питання про поліпшення захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Зокрема, надійшли пропозиції щодо створення Державної служби у справах дітей, Координаційної ради з питань розслідування злочинів проти дітей, інформаційного ресурсу, за допомогою якого здійснювалася б реєстрація «відомостей як про злочини, скоєні проти дітей, так і дані про дітей, примусово депортованих під час російського вторгнення» [4].

Під час воєнних дій і збройних конфліктів захист прав дітей ускладнює те, що для здійснення певних заходів необхідна домовленість із державою-супротивником. Це стосується укладення угод між сторонами про взаємне визнання створених санітарних і безпечних зон та місцевостей, проведення безпечної евакуації поранених, хворих, дітей, вільного пропуску посилок з медикаментами та санітарними матеріалами, дитячим харчуванням, одягом, обміну сімейною кореспонденцією тощо. Особливо складно забезпечити права дітей, які перебувають у зоні проведення воєнних дій і збройних конфліктів, а також на тимчасово окупованій території, де Україна фактично не може здійснювати контроль за їх додержанням. Тому міжнародне гуманітарне право для забезпечення прав дітей покладає зобов'язання і на державу-окупанта. Прикладом можуть бути норми, викладені у розділі III Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та конкретизовані щодо дітей у ст. 50. Це імперативні норми про обов'язок держави-окупанта «в співробітництві з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту», «вжити всіх необхідних заходів для полегшення процедури встановлення особи дітей та реєстрації їхніх сімейних зв'язків», «не перешкоджати реалізації будь-яких преференційних заходів стосовно надання харчування, медичної допомоги та забезпечення захисту постраждалих внаслідок війни» [5, ст. 50]. Відтак результативність захисту прав дітей залежить ще й від поведінки держави-супротивника, від дотримання нею принципів і норм міжнародного гуманітарного права, добросовісності виконання взятих міжнародно-правових зобов'язань.

По-третє, на прикладі військової агресії РФ щодо України демократичні країни переконалися у недосконалої та неефективності системи колективної безпеки. Жодні заходи для захисту прав дітей не є такими ефективними, як мир і безпека! На превеликий жаль, РФ зухвало ігнорує вимоги міжнародних інституцій у сфері прав людини (Генеральної Асамблеї ООН, Ради ООН з прав людини, Комітету ООН з прав дитини, Міжнародного суду ООН) щодо припинення агресії та виведення військ з території України, виконання своїх зобов'язань у сфері забезпечення прав за міжнародно-правовими актами. Рашисти на території України вчинили і продовжують вчиняти всі серйозні порушення проти дітей під час збройних конфліктів, які визнані такими в Резолюції Ради Безпеки ООН 1261 (1999 р.). Це: вбивство та каліцтва дітей; згвалтування та інші форми сексуального насильства; викрадення та примусове переміщення; вербування та використання дітей у збройних конфліктах; напади на об'єкти, що охороняються міжнародним правом, включаючи місця, де зазвичай багато дітей (школи і лікарні); відмова в доступі дітей до гуманітарної допомоги [6].

Злочини РФ – це наслідки безкарності керівництва держави та військових злочинців за вчинені ними серйозні порушення на території України, Грузії та інших країн. Боляче усвідомлювати, що в центрі Європи в XXI столітті реалізується ганебна політика рашизму, яка заохочує агресію, геноцид, вчинення воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Бо в іншому випадку держава-агресор мала б визнати порушення міжнародних норм, припинити їх, провести розслідування та покарати винних і відшкодувати завдану шкоду Україні та її громадянам. Але ці заходи спроможна здійснити лише цивілізована держава.

Зазначене вище свідчить, що система колективної безпеки сьогодні переживає кризу та потребує удосконалення, а саме – розробки нових ефективних заходів і засобів, які б гарантували реальний захист прав. Неприпустимо, щоб держава-агресор, зокрема РФ, мала право вето в Раді Безпеки ООН щодо рішень, спрямованих на припинення військової агресії. Крім того, Міжнародний суд ООН повинен мати юрисдикцію щодо злочину агресії, щоб високопосадовці, винні у вчиненні цього злочину, понесли «відповідальність за планування і здійснення агресії» [7]. Убачається, що Україна займе лідируючу позицію у напрямі удосконалення системи колективної безпеки, бо держава не тільки чинить опір агресору, а й водночас напрацьовує новий механізм захисту прав у воєнний час. Наразі Міністерство юстиції України разом із Офісом Президента України «створили робочу групу, яка розробляє механізм ефективного відшкодування збитків, завданих Україні російськими окупантами», зокрема шляхом укладання міжнародного договору з державами-партнерами» [8].

По-четверте, в умовах воєнних дій і збройних конфліктів українська держава потребує консолідації зусиль та участі міжнародної спільноти, створення коаліції держав і всесвітніх організацій. Важливою є позиція і підтримка урядів іноземних держав, військово-політичних об'єднань, економічних і політичних союзів, фінансових інституцій, правозахисних і релігійних організацій. Будь-яка допомога (політична, військова, економічна, правозахисна, фінансова, гуманітарна) міжнародної коаліції важлива для держави, її громадян, особливо дітей, які найбільше потерпають від військової агресії. Адже вони втрачають батьків, губляться, війна розлучає їх із сім'ями тощо. Особливої уваги та захисту потребують діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, кількість яких збільшується під час воєнних дій і збройних конфліктів.

Україні, в тому чи іншому вигляді, надали допомогу більше 50 країн світу, понад 30 іноземних компаній, а також низка міжнародних організацій. Які країни і як допомагають Україні з початку повномасштабного вторгнення РФ можна ознайомитися у публікації С. Зінов'євої [9]. Дванадцять іноземних країн проявили небайдужість і надали прихисток українським дітям із вразливих категорій, серед них: Польща, Німеччина, Австрія, Румунія, Чехія, Італія, Литва та ін. [10]. Хоча інколи допомога іноземних країн має фрагментарний зміст, але значення має те, що Україна не сама у протистоянні з державою-агресором. На жаль, окремі країни зайняли позицію невтручання у російсько-українські відносини, тому поки що не маємо масштабної підтримки України. Такий висновок можна зробити хоча б за результатами голосування про призупинення членства РФ у Раді ООН з прав людини: 93 країни – «за», 24 – «проти», 58 – «утрималися» [11].

По-п'яте, важлива роль для захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів відводиться громадянському суспільству, особливо неурядовим організаціям, волонтерам, пере-

сичним особам. Громадянське суспільство неодноразово проявляло консолідацію у кризових ситуаціях в Україні. Воно нетерпиме до недемократичних режимів, характеризується патріотичними прагненнями, тому не дивно, що з часу повномасштабного вторгнення РФ на територію України продемонструвало соціальну згуртованість.

На жаль, під час воєнних дій і збройних конфліктів не зникли ризики, пов'язані із загрозами демократії, верховенству права, порушенню прав людини, а також існуванню корупції. Тому важливе значення для захисту прав дітей під час війни має активність громадянського суспільства у різних його формах: контроль за владою на всіх рівнях, особливо щодо розподілу гуманітарної допомоги, обстоювання незалежності ЗМІ, висвітлення гострих проблем у мережі Інтернет, продукування цивілізованої культури та загальнолюдських цінностей у соціумі, військово волонтерство, пожертва, лобіювання соціальних ініціатив тощо. Водночас у цей складний час з'явилися і нові форми соціальних практик, пов'язані із захистом прав дітей. Наприклад, взяття дітей на тимчасове владштування або під опіку та піклування, надання тимчасового притулку дітям-біженцям, дітям з внутрішньо переміщених сімей, забезпечення їх продуктами харчування, одягом, медикаментами, надання психологічної та юридичної допомоги, перевезення дітей до безпечних населених пунктів та сусідніх країн, зміцнення лікарень тощо). Кожна громада України, розміщена на відносно безпечній території, не залишилася осторонь від біди, яку принесла війна. І в кожній громаді мають місце форми взаємодії суспільства та постраждалих дітей від воєнних дій і збройних конфліктів. Кожна територіальна громада напружувалася та виробила певні соціальні практики допомоги дітям. Відтак, попри звірства окупантів, війна згуртовує людей та відшліфовує найкращі риси громадянського суспільства.

Висновки. Отже, захист прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів зазнав трансформації та у зв'язку з цим набув певних рис, відмінних від мирного часу. В підсумку вони мають такі особливості: 1) права дітей захищають норми як міжнародного, так і національного права, однак з пріоритетом міжнародного гуманітарного права; 2) ефективність захисту прав дітей залежить від обох сторін, що перебувають у збройному конфлікті, зокрема й від добросовісності виконання міжнародно-правових зобов'язань державою-супротивником; 3) система колективної безпеки в сучасних умовах неефективна та потребує розробки нових заходів і засобів для її удосконалення; 4) для захисту прав дітей важлива консолідація зусиль та участь міжнародної спільноти, створення коаліції держав і різноманітних всесвітніх організацій; 5) захисту прав дітей сприяє соціальна згуртованість громадянського суспільства, яке набуває нових форм діяльності, пов'язаних із допомогою дітям під час воєнних дій і збройних конфліктів.

Список використаних джерел

1. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
2. Заворотько І., Кориневич А., Короткий А. Діти під російським прицілом. URL: <https://zn.ua/ukr/LAW/diti-pid-rosijskim-pritsilom.html>.
3. Про звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування випадків та причин порушення прав дитини під час здійснення децентралізації повноважень з питань охорони дитинства, реформування системи закладів інституційного догляду та виховання, реалізації права дитини на сімейне виховання та усиновлення, розвитку (модернізації) соціальних послуг: Постанова Верховної Ради України від 22 травня 2022 р. № 2266-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2266-20#Text>.
4. Андрій Єрмак провів координаційну нараду, присвячену злочинам проти дітей та їх незаконній примусовій депортації з України. URL: <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/46973-andrii-yermak-proviv-koordinatsiynu-naradu-prysviachenu-pytanniam-zlochyniv-proty-ditei-ta-ikh-nezakonnoi-prymusovoi-deportatsii-z-ukrainy>.
5. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
6. Резолюція 1261 (1999), ухвалена Радою Безпеки на її 4037-му засіданні. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_530#Text.
7. Мережко О. Україна і нова система колективної безпеки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-proyekt-systemy-kolektyvnoyi-bezpeky/31868558.html>.
8. В Офісі Президента заявили про розробку механізму відшкодування завданих Росією збитків. URL: https://lb.ua/society/2022/05/17/517064_ofisi_prezidenta_zayavili_pro.html.

9. Зінов'єва С. Війна всього світу проти РФ: хто і як допомагає Україні у боротьбі з агресором. URL: <https://economics.segodnya.ua/ua/economics/enews/voyna-vsego-mira-protiv-rf-kto-i-kak-pomogaet-ukraine-v-borbe-s-agressorom-1606879.html>.
10. Міністерство соціальної політики. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/815898.html>.
11. Генеральна Асамблея ООН призупинила членство Росії в Раді з прав людини. *Юридична газета online*. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/generalna-asambleya-oon-prizupinila-chlenstvo-rosii-v-radi-z-prav-lyudini.html>.

References

1. Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrainy vid 26 kvitnia 2001 r. № 2402-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. № 30. St. 142.
2. Zavorotko I., Korynevych A., Korotkyi A. Dity pid rosiiskym prytsilom. URL: <https://zn.ua/ukr/LAW/diti-pid-rosijskim-pritsilom.html>.
3. Pro zvit Tymchasovoi slidchoi komisii Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan rozsliduvannya vypadkiv ta prychnyn porushennia prav dytyny pid chas zdiisnennia detsentralizatsii povnovazhen z pytan okhorony dytynstva, reformuvannya systemy zakladiv instytutitsiinoho dohliadu ta vykhovannya, realizatsii prava dytyny na simeine vykhovannya ta usynovlennia, rozvytku (modernizatsii) sotsialnykh posluh: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 22 travnia 2022 r. № 2266-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2266-20#Text>.
4. Andrii Yermak proviv koordynatsiinu naradu, prysviachenu zlochynam proty ditei ta yikh nezakonnoi prymusovoi deportatsii z Ukrainy. URL: <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/46973-andrii-yermak-proviv-koordinatsiinu-naradu-prysviachenu-pytanniam-zlochyniv-proty-ditei-ta-ikh-nezakonnoi-prymusovoi-deportatsii-z-ukrainy>.
5. Zhenevska konventsiiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny vid 12 serpnia 1949 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
6. Rezoliutsiia 1261 (1999), ukhvalena Radoiu Bezpeky na yii 4037-mu zasidanni. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_530#Text.
7. Merezhko O. Ukraina i nova systema kolektyvnoi bezpeky. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-proyekt-systemy-kolektyvnoi-bezpeky/31868558.html>
8. V Ofisi Prezydenta zaiavyly pro rozrobku mekhanizmu vidshkoduvannya zavdanykh Rosiieiu zbytkiv. URL: https://lb.ua/society/2022/05/17/517064_ofisi_prezydenta_zayavili_pro.html.
9. Zinovieva S. Viina vsoho svitu proty RF: khto i yak dopomahaie Ukraini u borotbi z ahresorom. URL: <https://economics.segodnya.ua/ua/economics/enews/voyna-vsego-mira-protiv-rf-kto-i-kak-pomogaet-ukraine-v-borbe-s-agressorom-1606879.html>.
10. Ministerstvo sotsialnoi polityky. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/815898.html>.
11. Heneralna Asambleia OON pryzupynyla chlenstvo Rosii v Radi z prav liudyny. *Yurydychna hazeta online*. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/generalna-asambleya-oon-prizupinila-chlenstvo-rosii-v-radi-z-prav-lyudini.html>.

Мельничук О. Ф. Особливості захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів

У статті розкриваються особливості захисту прав дітей, зумовлені воєнними діями та збройними конфліктами. Досліджуються засоби, які повинна застосовувати держава (як жертва, так і агресор) для захисту прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів. Вносяться пропозиції щодо удосконалення національного законодавства та системи колективної безпеки. Вказується, що захист прав дітей в умовах воєнних дій і збройних конфліктів зазнав трансформації та у зв'язку з цим набув певних рис, відмінних від мирного часу. Вони мають такі особливості: права дітей захищають норми як міжнародного, так і національного права, однак з пріоритетом міжнародного гуманітарного права; ефективність такого захисту залежить від обох сторін, що перебувають у збройному конфлікті, зокрема й від добросовісності виконання взятих міжнародно-правових зобов'язань державою-супротивником; система колективної безпеки в сучасних умовах неефективна та потребує розробки нових заходів і засобів для удосконалення; для захисту прав дітей важлива консолідація зусиль та участь міжнародної спільноти, створення коаліції держав і різноманітних всесвітніх організацій; захисту прав дітей сприяє соціальна згуртованість громадянського суспільства, яке набуває нових форм діяльності, пов'язаних із допомогою дітям під час воєнних дій і збройних конфліктів.

Ключові слова: права дітей, захист прав дітей, воєнні дії, збройний конфлікт, женевські конвенції, міжнародне гуманітарне право, колективна безпека.

Melnychuk O. F. Peculiarities of protection of children's rights in conditions of military action and armed conflicts

The article reveals the peculiarities of the protection of children's rights due to hostilities and armed conflicts. The means that the state should use (both the victim and the aggressor) to protect the rights of children in the context of hostilities and armed conflicts are studied. Proposals are being made to improve national legislation and the collective security system. It is stated that the protection of children's rights in the context of hostilities and armed conflicts has undergone transformations and has therefore acquired certain features distinct from those of peacetime. They boil down to the following features: children's rights are protected by norms of both international and national law, but with the priority of international humanitarian law; the effectiveness of such protection depends on both parties to the armed conflict, including the good faith performance of the international legal obligations of the adversary; the system of collective security in modern conditions is inefficient and requires the development of new measures and tools for improvement; Consolidation of efforts and participation of the international community, creation of a coalition of states and various world organizations are important for the protection of children's rights; The protection of children's rights is facilitated by the social cohesion of civil society, which is acquiring new forms of activities related to helping children during hostilities and armed conflicts.

In order to effectively protect the rights of children in war zones and armed conflicts and children affected by them, national legislation needs to be further improved. To do this, it is necessary to develop a state program for the rehabilitation of children injured in hostilities and armed conflicts; determine the composition of such crimes as «recruitment of a child during an armed conflict», «use of a child during an armed conflict» and establish criminal penalties for them; define the concept of «a child who is in a zone of hostilities and armed conflict», etc. Ukraine currently lacks a consolidating public authority to ensure and protect the rights of children, including those affected by and affected by hostilities and armed conflicts.

Key words: children's rights, protection of children's rights, military action, armed conflict, Geneva conventions, international humanitarian law, collective security.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-20

*Марія Іванівна Мірошніченко,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-8142-9340*

ДО ПИТАННЯ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО ОРІЄНТОВАНОЇ ПРАВОВОЇ ЕЛІТИ В НАЦІОНАЛЬНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Важлива роль у правовому розвитку українського суспільства належить правовій (юридичній) еліті. Її підготовка є одним із пріоритетних напрямів освітньої діяльності держави. Цю місію вона покладає на юридичні факультети національних університетів, які покликані зберігати і плекати правову культуру та правові традиції; шляхом органічного поєднання традицій і інновацій у науці та навчанні забезпечувати гуманістичну складову освітнього процесу та готувати інтелектуалів високого рівня, здатних фахово розв'язувати проблеми національної безпеки держави і суспільства. Увага до виконання цієї місії особливо загострюється у зв'язку з процесами глобалізації, які несуть немало прихованих загроз існуванню національним державам. Для України ці загрози посилюються у зв'язку із агресивною війною на тотальне знищення українського народу і української державності, розв'язаною російським реваншизмом.

Аналіз останніх досліджень. В Україні і за кордоном не бракує публікацій щодо шляхів розвитку вищої освіти у цілому та університетської зокрема. Доробок В. Мороза, В. Андрущенко, С. Клепка, В. Лугового, С. Домбровської, В. Кременя, М. Зубрицької, С. Калашнікової, В. Корженко, Ж. Таланової та ін. присвячений, у тому числі, питанням модернізації вищої освіти. Р. Бейлі, В. Бабаєв, Ю. Габермас, Г.-Г. Гадамер, Ж. Дерріда, Т. Домінтеану, М. Квієк, Е. Коротков, Дж. Г. Ньюмен, Я. Пелікан та ін. порушують проблему розвитку університетів та їх ролі в гуманізації суспільних процесів в умовах глобалізації й інформаційного суспільства.

Мета статті. З урахуванням об'єктивних процесів розвитку інформаційного суспільства й діджиталізації автор ставить на меті зосередити увагу на питанні про місце історії українського права як науки і навчальної дисципліни в системі університетської правової освіти та про її роль у підготовці і вихованні національно орієнтованої еліти високого рівня інтелігентності. Окремо акценти зосереджено на авторському баченні шляхів удосконалення методології викладання історії українського права для юристів.

Основні результати дослідження. На часі нагадати, що становлення історії українського права як наукового напрямку в юридичній науці та навчальної дисципліни відбулося, зокрема, на юридичному факультеті Університету св. Володимира завдяки зусиллям істориків права Київської історико-правової школи [1; 2]. Вчений-юрист, ректор університету в 1837–1843 роках К. Неволін писав, що об'єктивне знання про юридичні закони може бути досягнуте завдяки історичним дослідженням і вивченню вітчизняного законодавства порівняно із законодавством інших народів [3, с. 107]. Статутами Університету вивченню історії позитивного права (законодавства) відводилась значна увага [4]. У методиці викладання домінували історичний і порівняльно-правовий методи [5, с. 39].

Піонерами в популяризації наукових досліджень і вивчення історії українського права у зв'язку з проблемою розбудови і зміцнення української державності були відомі українські історики і правники з діаспори Р. Лашенко (1875–1953), Л. Окиншевич (1898–1980), М. Чубатий (1889–1975). Спадкоємицею збережених наукових і освітянських традицій професор П. Захарченко називає кафедру історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відновлену в часи незалежності України [6, с. 15].

Здавалося б, що за наявності великих і давніх традицій вивчення історії українського права в Київському національному університеті має набути необхідної масштабності й інтенсивності. Од-

нак сталося протилежне. У зв'язку з так званою реорганізацією юридичного факультету в Інститут права під гаслом «практично орієнтованої юридичної освіти» кафедра історії права та держави була ліквідована, а дисципліна «Історія українського права» без телеологічного обґрунтування вилучена з навчальних програм.

Свідомо чи ні, ініціатори «нововведень» не хочуть помічати головного: зміцнення української державності в контексті сучасних глобальних трансформацій і реалій агресивної війни, розв'язаної російським реваншизмом на знищення українського народу, його культурного спадку і української держави, має відбуватися на основі концептуально вивіреної національної правової доктрини. Її важливо розробляти не тільки з урахуванням новітніх напрацювань у теорії права, галузевих і прикладних юридичних наук, комплексних юридичних дисциплін, а й на міцному фундаменті наукових знань про універсальні та особливі риси українського права, які формуються на основі пізнання загального та особливого в неперервному його розвитку. А це є предметною сферою історії українського права. Тому під цим кутом зору відмова від викладання цієї дисципліни чи навіть дискусія про доцільність її вивчення майбутніми правниками в національних університетах України повинна розглядатись як аномалія, злоякісний симптом, що свідчить про наростання негативних тенденцій у національній системі підготовки юристів на тлі хороших гасел про її удосконалення.

Сьогодні ніхто не дає однозначної відповіді на питання, в якому напрямі розвиватиметься вища юридична освіта, навіть у найближчій перспективі. Логічно, якою буде юридична освіта в Україні в післявоєнний період, сказати важко. Єдине, що можемо передбачити – це те, що з відбудовою України зростатиме потреба у кваліфікованому правовому забезпеченні цього процесу. Відповідно, в національно орієнтованій правовій еліті з високим рівнем інтелігентності і моральними якостями громадянина, здатної адекватно діяти в ситуаціях непередбачених викликів, внутрішніх і зовнішніх загроз державності України, правам та свободам її громадян.

Уявлення про загрози на перспективу є. Одна з головних внутрішніх загроз – це наша історично невиліковна хвороба – малоросійство, яка є виявом комплексу неповноцінності й меншовартості для українського народу [7]. Точно вона не зникне в одну мить після перемоги у війні з російським агресором. Це – вірусна хвороба. Віруси мутують. Протидією їх поширенню є профілактичні щеплення. На наше переконання, дієвим «щепленням» має бути розбудова в Україні конституційної держави, яка історично і логічно передує правовій (ми писали про актуальність історико-правового досвіду розбудови конституційної держави в Україні [8]). Одна з головних зовнішніх загроз це – юридична експансія, що є закономірним явищем глобалізації, але особливо загрожує правовому розвитку тих країн, які виборюють свою незалежність. Україна – у їх переліку. Прямим об'єктом впливу юридичної експансії є національна правова система України [9, с. 392–406]. Вона і в довоєнний час була вразливою у частині проведення правової реформи, яка на цю мить ще не завершена і не завжди корелює із суспільно позитивним інтересом.

На тлі далеко неповного переліку загроз, перед якими опинилась Україна на початку XXI ст., викликає занепокоєння позиція прихильників ідеї так званої прагматично орієнтованої юридичної освіти та «надання юридичних послуг» у цій сфері. Її адепти наводять, на перший погляд, цілком вагомими аргументи щодо необхідності впровадження нових стандартів у вищу юридичну освіту у зв'язку із об'єктивними процесами формування інформаційного суспільства та діджиталізації.

Відповідно свідомо чи ні нав'язують національним університетам України стратегію вивчення вузькофахових проблем з галузевих і прикладних юридичних наук та комплексних юридичних дисциплін, «поглибленого» опанування знаннями із загальної теорії держави і права, предметом якої і надалі чомусь залишається філософське осмислення чинного законодавства в рамках догматичної юриспруденції. Активно пропонують запроваджувати в процес навчання різноманітний штабу так звані нові комплексні юридичні дисципліни, що сформувалися на базі комплексних інтегрованих галузей законодавства. Ними перевантажуються навчальні програми, хоча їх вивчення обмежується простим коментуванням чинного законодавства, що не пов'язане, більше того, не має жодного зв'язку із розумінням і усвідомленням сутності права. На олімп інноваційних досягнень у вищій юридичній освіті піднімаються питання формування «платформених» якостей юриста і розвитку його аналітичних інформаційних здібностей.

Історико-правові дисципліни на тлі «нововведень» опинилися у ролі попелюшки у власному домі. Дедалі частіше лунають думки про зведення їх до статусу вибіркових (навіть не обов'язкових вибіркових) дисциплін за формулою «добровільного вибору без вибору». Такий стан, особливо в університетській юридичній освіті – це шлях, який заведе в глухий кут.

З огляду на викладене студентам вже точно не варто намагатися реалізувати прагнення бути хорошим програмістом з юриспруденції в надії, що це допоможе стати успішним юристом. Це позірний шлях до успіху, який не вимагає додаткових зусиль у навчанні. Стимул один: отримати мінімальні технічні знання доступними елементарними методами, які пропонують різні платформи для онлайн-навчання. Навіщо такому юристові фундаментальні знання, якщо будь-яку потрібну інформацію можна без зусиль отримати за лічені секунди, а відповіді на кон'юнктурні питання із допомогою форм штучного інтелекту. Однак янус – дволикий. Є й інше обличчя у бога часу й кінця. За описаних позірних обставин значна частина здобувачів університетської юридичної освіти ризикує втратити можливість розвивати критичне мислення, набувати базових знань зі сфери функціонування різних правових галузей та інститутів. Слід знати, що їх сутність не нівелюється з часом. Зазнають змін лише зміст і форма. Поглиблене проникнення у сутність правових явищ у процесі навчання можливе винятково завдяки спільним зусиллям як теоретиків, так і істориків права.

Науковою настановою на користь збереження в національних університетах України історії українського права зі статусом обов'язкової дисципліни в навчальному процесі є трансдисциплінарна методологія, яка оголошена ЮНЕСКО провідною в організації освітнього процесу в XXI ст. [10, с. 158]. Викладання історії українського права, як видається, має розгортатися навколо ідеї органічного поєднання пріоритетних загальнолюдських правових цінностей, створених за тисячоліття світової історії з національними правовими цінностями [11, с. 46–47]. За основу розробки навчальної програми добре було б узяти концепт: право історично і логічно передує державі. Українське право аналізувати як соціальний інститут, з яскраво вираженим духовно-раціональним механізмом регуляції поведінки людей, змістове і, по суті, відображення існуючої в Україні соціокультурної реальності. Навчальний курс доцільно вибудовувати на основі проблемного або проблемно-хронологічного подання програмного матеріалу. Головний акцент у навчанні зосереджувати на дослідницькій роботі студента разом з викладачем.

Висновки. Отже, без поглибленого вивчення історії українського права точно не обійтися. Історико-правові знання важливі і для вирішення актуальних правових проблем сьогодення [10, с. 167–169]. Використання ж онлайн-засобів сприяє лише більш активному спілкуванню між студентами і викладачами. Воно, швидше, доповнює, ніж заміщає традиційні лекційні і семінарські заняття в аудиторіях. Це слід усвідомити і тим, хто ставить до отримання юридичної професії як до комерційного проєкту. Після перемоги над російським агресором виникне нагальна потреба у вирішенні в правовий спосіб проблеми відбудови держави, виведення країни з кризи, зміцнення позицій України на світовому рівні. Це – система стратегічних цілей і завдань, які вимагають ретельного концептуального і доктринального обґрунтування. Їх вирішення не під силу юристам вузького профілю знань. Тут потрібні стратеги, національно орієнтовані правознавці (вартість інтелекту саме таких фахівців висока і буде зростати). Їх навчання має бути інтегроване в науку, задля розуміння глобальних взаємозв'язків у світі, багатьох точок зору і цінностей.

Список використаних джерел

1. Гриценко І. С. М. Д. Іванішев – засновник історико-правової школи Університету св. Володимира. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2000. Вип. 40. С. 13–17.
2. Заруба В. М. Огляд історії вивчення українського права. *Наук. вісник Дніпропетр. державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С. 61–69.
3. Неволін К. А. *Енциклопедія законодавства: в 2-х т.* Київ: Унив. тип., 1839–1840. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/56709-nevolin-k-a-entsiklopediyazakonovtdeniya-kiev-1839-1840> (дата звернення: 03.04.2021).
4. Статути Київського університету 1833–2020 рр. / упор. та авт. лекцій: В. А. Короткий, А. Г. Соломаха. Київ: ФОП Кандиба Т. П., 2020. 876 с.
5. Немченко С. С. Становлення правової освіти в Україні в XVII – на початку XX ст. *Наук. вісник Херсонськ. державного університету*. 2015. Вип. 4. Т. 1. С. 37–40.

6. Петро Захарченко. Історія українського права: навчальний посібник. Київ: ВД «Освіта України», 2019. 436 с.
7. Маланюк С. Малоросійство. Нью-Йорк, 1959. 31 с.
8. Мірошниченко М. І. Ідея конституційної держави в стратегії державотворення за доби Української Народної Республіки. *Право України*. 2017. № С. 48–58.
9. Mirosnuchenko M. I. Legal system of Ukraine the conditions of legal expansion: adaptive transformation in the context of the problem of its typological identification). The latest development of the modern legal sciences and education in Ukraine and EU countries: an experience, challenges, expectations: Collective monograph. Riga, Latvia: Baltija blishing, 2021. 604 s.
10. Мірошниченко М. І. Історія українського права у фокусі глобальних викликів сучасності. *Право України*. 2020. № 12. С. 158–173.
11. Захарченко П. П., Мірошниченко М. І. Новітні підходи в методології викладання історії українського права. *Методологія в праві: монографія* / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2017. (Серія «Про українське право»). С. 44–53.

References

1. Hrytsenko I. S. M. D. Ivanishev – zasnovnyk istoryko-pravovoi shkoly Universytetu Sv. Volodymyra. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky*. 2000. Vyp. 40. S. 13–17.
2. Zaruba V. M. Ohliad istorii vuvchennia ukrainskoho prava. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. 2010. 3. S. 61–69.
3. Nevolyn K. A. Entsiklopedyia zakonovedeniya: v 2-kh t. Kyev: Unyv. typ., 1839–1840. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/56709-nevolin-k-a-entsiklopediyazakonovtdeniya-kiev-1839-1840> (data zvernennia: 03.04.2021).
4. Statuty Kyivskoho universytetu 1833–2020 rr. Upor. ta avt. leksii: V. A. Korotkyi, A. H. Solomakha. Kyiv: FOP Kandyba T. P., 2020. 876 s.
5. Nemchenko S. S. Stanovlennia pravovoi osvity v Ukraini v XVII – na pochatku XX st. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. 2015. Vyp. 4. T. 1. S. 37–40.
6. Petro Zakharchenko. Istoriiia ukrainskoho prava: Navchalnyi posibnyk. Kyiv: VD Osvida Ukrainy, 2019. 436 s.
7. Malaniuk Ye. Malorosiistvo. Niu-York, 1959. 31 s.
8. Mirosnuchenko M. I. Ideia konstytutsiinoi derzhavy v stratehii derzhavotvorennia za doby Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. *Pravo Ukrainy*. 2017. № S. 48–58.
9. Mirosnuchenko M. I. Legal system of Ukraine the conditions of legal expansion: adaptive transformation in the context of the problem of its typological identification). The latest development of the modern legal sciences and education in Ukraine and EU countries: an experience, challenges, expectations: Collective monograph. Riga, Latvia: Baltija blishing, 2021. 604 s.
10. Mirosnuchenko M. I. Istoriiia ukrainskoho prava u fokusi hlobalnykh vyklykiv suchasnosti. *Pravo Ukrainy*. 2020. № 12. S. 158–173.
11. Zakharchenko P. P., Mirosnuchenko M. I. Novitni pidkhody v metodolohii vykladannia istorii ukrainskoho prava. *Metodolohiia v pravi: monohrafiia* / І. Безклубий, І. Hrytsenko, М. Koziubra та ін.; за zah. red. І. Безклубого. Kyiv: Hramota, 2017. (Seriiia «Pro ukrainske pravo»). S. 44–53.

Мірошниченко М. І. До питання навчання та виховання національно орієнтованої правової еліти в національних університетах України

У статті зосереджено увагу на одному із важливих концентрів університетської юридичної освіти в Україні: підготовка національно орієнтованої еліти високого рівня інтелігентності. Без неї зміцнення української державності на тлі викликів, перед якими опинився український народ на початку третього тисячоліття, не має перспективи. Авторка поставила на меті привернути увагу наукової та освітянської спільноти до обговорення питання про актуальність викладання дисципліни «Історія українського права» в національних університетах України. Звернено увагу на питання про місце і значення історії українського права як науки і навчальної дисципліни в системі університетської освіти юриста в постгеноцидний, постімперський період відбудови України та з урахуванням об'єктивних процесів розвитку інформаційного суспільства та діджиталізації. Окремо акценти зосереджені на авторському баченні шляхів удосконалення методології викладання історії українського права для юристів. Доведено, що історико-правові знання важливі для вирішення актуальних правових проблем сьогодення. Підкреслено, що науковою настановою на користь збереження історії українського права зі статусом обов'язкової дисципліни в навчальному процесі є трансдисциплінарна методологія, оголошена ЮНЕСКО провідною в організації освітнього процесу в XXI ст. На думку авторки, викладання історії українського права має розгортатися навколо ідеї органічного поєднання пріоритетних загальнолюдських правових цінностей, створених за тисячоліття світової історії з національними право-

вими цінностями. Використання онлайн-засобів сприяє більш активному спілкуванню між студентами і викладачами, але не є базовими, навіть в умовах практично орієнтованої освіти.

Ключові слова: Україна, постімперський період, відбудова, вища юридична освіта, університетська правова освіта, історія українського права, методологія історії українського права, методика викладання, інформаційне суспільство, діджиталізація.

Miroshnichenko M. I. On the issue of training and education of national oriented legal elite in national universities of Ukraine

The article draws attention to one of the centers of university legal education in Ukraine, namely the place and importance of the history of Ukrainian law as a science and academic discipline in the university education of a lawyer in the post-genocidal, post-imperial period of reconstruction of Ukraine. digitalization. Separately, the emphasis is on the author's vision of ways to improve the methodology of teaching the history of Ukrainian law for lawyers. It is emphasized that the transdisciplinary methodology, which was declared by UNESCO to be the leading one in the organization of the educational process in the XXI century, is a scientific guideline in favor of preserving the History of Ukrainian law with the status of a mandatory discipline in the educational process. The teaching of the History of Ukrainian Law should revolve around the idea of an organic combination of priority universal legal values created over the millennia of world history with national legal values. Thus, given the purpose of university higher education, a lawyer, if he wants to become a real specialist, should get a good basic legal education and constantly improve their knowledge in this area. In this case, without an in-depth study of the history of law and the state can not do. Deep penetration into the essence of legal phenomena in the learning process is possible only through the joint efforts of both theorists and historians of law. Historical and legal knowledge is important for solving current legal problems. The use of online tools only promotes more active communication between the student and the teacher. They complement rather than replace traditional lectures and seminars in classrooms. As a basis for developing the curriculum, it would be good to take the thesis that Ukrainian law is a social institution, with a pronounced spiritual and rational mechanism for regulating human behavior, meaningful and essentially a reflection of the existing socio-cultural reality in Ukraine. It is expedient to build a training course on the basis of problem or problem-chronological study of program material. The main emphasis in teaching should focus on research work, when the student is involved by the teacher in the field of their research and together they create space for new knowledge.

Key words: Ukraine, postimperial period, reconstruction, higher legal education, university legal education, history of Ukrainian law, methodology of history of Ukrainian law, methods of teaching discipline, information society, digitalization.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-21